Gurukul International Multidisciplinary Research Journal (GIMRJ)
with International Impact Factor 8.357
Peer Reviewed Journal
https://doi.org/10.69758/GIMRJ/2601S01V14P085

e-ISSN No. 2394-8426
Special Issue on Humanities And Indian Knowledge System Feb'26
Issue–I(I), Volume–XIV

भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातीचा प्राचीन व अर्वाचीन आणि समाजव्यवस्था

स्नेहा भागवत बोरकर
संशोधन आधीछात्रा
रा. तु. मी. नागपूर विद्यापीठ नागपूर

मार्गदर्शक
डॉ अजयकुमार शंकरलाल मोहोबंशी

सारांश :-

हा अभ्यास महाराष्ट्र राज्य भंडारा जिल्ह्यातील राहणाऱ्या गोसावी जमातींचा प्राचीन व अर्वाचीन आणि समाजव्यवस्था वर आधारित आहे. हे पारंपारिक पद्धती आणि समकालीन आव्हाने या दोन्हींचा समावेश करून त्यांच्या हालचालींच्या पद्धतीवर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचा शोध घेतो. हे संशोधन त्यांच्या संशोधनसामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक राजकीय संरचना आणि संसाधनांच्या वापराच्या धोरणांमध्ये कसे गुंफलेले आहे याचे परीक्षण करून प्राचीन व अर्वाचीन आणि समाजव्यवस्था, सांस्कृतिक महत्त्वावर प्रकाश टाकते. अभ्यास बहुआयामी दृष्टिकोन वापरते. संभाव्यता, सहभागी निरीक्षण, मुलाखत घेतल्या आहेत. शैक्षणिक साहित्याचे विश्लेषण केले आहे. या संशोधनाचा उद्देश गोसावी जमातीचा प्राचीन इतिहास, सामाजिक सांस्कृतिक बदल, शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, कौटुंबिक स्थिती, समाजव्यवस्था शोध घेण्यात आले आहे. या संशोधनात प्राथमिक आणि दुय्यम डेटा विश्लेषणासाठी वापरला गेला आहे. गोसावी जमातीचा 50 प्रतिसादकर्त्याच्या नमुना काढला आहे. या या संशोधनातून गोसावी जमातींच्या बदलत्या समाजव्यवस्थेचे विश्लेषण करून त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक धोरणात बदल झालेला दिसून येत आहे.

बीजशब्द :- गोसावी जमाती, भटके समाज, समाजव्यवस्था, प्राचीन व अर्वाचीन, सांस्कृतिक स्थिती, व्यवसाय बदल

परिचय :-

गोसावी जमाती ही महाराष्ट्रातील एक प्रमुख भटक्या विमुक्त जमाती असून धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक परंपरांचा अनोखा वारसा जपणारी जमाती म्हणून ओळखली जाते. या जमातीचा संबंध नातपंथ, शिवभक्ति, तसेच योगी साधू यांच्या परंपरेशी जोडला जातो. गोसावी लोकांमध्ये भ्रमणशील जीवन, साधुवृत्ती, भिक्षा मागणे, जप-तप, काठी-कंठी, बिळे - तंबू हे जीवनशैली ऐतिहासिक काळापासून पाहायला मिळते. गोसावी जमातीची स्वतंत्र अशी एक बोलीभाषा आहे. राजस्थानी, गुजराती, हिंदी अशी मिश्रित स्वरूपाची भाषा गोसावी समाजाची आहे.

स्थिरतेकडे वाटचाल झाल्याने आज गोसावी लोक गावां मध्ये कायमस्वरूपी वस्ती करून लागले. परंपरागत व्यवसायामध्ये घट होऊन शेतीकाम, लहान व्यापार, पशुपालन, हातमजुरी याकडे वळले आहे. आधुनिक शिक्षणाची जाणीव वाढली तरी शिक्षणाची पातळी तुलनेने कमी आहे. सरकारी योजनेद्वारे घरे, आरोग्य, ओळखपत्रे, शिष्यवृत्ती यांचा लाभ मिळू लागला आहे. सामाजिक बदलामुळे भटकंती कमी आणि स्थायी व्यवसाय व शिक्षण यावर भर वाढत आहे. गोसावी समाजात कुटुंब पितृसत्ताक आहे ,परंतु स्त्रियांना धार्मिक व कौटुंबिक भूमिका महत्त्वाची आहे .गुरु शिष्य परंपरा ही त्यांच्या समाजातील प्रमुख बंधन आहे. विवाह प्रथा जाती आतील, लग्न ठरविण्यात जेष्ठांचा अधिकार, हुंड्यांची प्रथा कमी आहे. मुलांचे संगोपन, उपजीविका आणि निर्णय प्रक्रियेमध्ये सामूहिक सहभाग दिसतो. धार्मिक कार्यक्रम, जत्रा, देवारी, दत्तजयंती शिवरात्री हे सामूहिक एकात्मतेचे केंद्र आहेत. गोसावी समाजात गुरव, पुजारी मंदिर सेवक, भाव, जोगवा घेणारे अशी विविध कार्य पारंपारिक स्वरूपात आहेत. प्राचीन साधूसंप्रदायापासून आजच्या आधुनिक समाजात स्थिर होणाऱ्या या गोसावी जमातीने सामाजिक बदलांना स्वीकारले असून शिक्षण, व्यवसाय बदल होत आहे.

हे संशोधन भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी समाजामधील जमातीमध्ये स्थलांतराची बहुआयामी गतिशीलता उलगडण्याचा त्याचे ऐतिहासिक महत्त्व संदर्भित करणे प्रमुख चालक आणि प्रतिबंध ओळखणे आणि त्यांच्या गुंतागुंतीच्या वास्तविकतेला सखोल आकलनाणसाठी योगदान देण्याचा प्रयत्न करते. सांस्कृतिक वारसा संवर्धन आणि उपजीविकेच्या शाश्वतेसाठी मौल्यवान आंतरदृष्टी प्रदान करून या अभ्यासाचे उद्दिष्ट भटक्या समुदायांना मान्यता आणि सक्षमीकरणासाठी समर्थन देणे आहे

आपआपल्या सोयीनुसार पिढ्यानपिढ्या या जमाती पोट भरण्यासाठी गावोगावी भटकत राहिल्या आणि जमेल त्या मार्गाने आपआपली उपजीविका करीत जगल्या. गोसावी जमातींना स्वतःचा असा पारंपारिक व्यवसाय होता. अशा जमाती व्यवसायाच्या निमित्ताने गाव गाड्यांची संपर्क ठेवून राहिल्या वर्तमान काळामध्ये भटक्या जमातीमध्ये बदल झालेला दिसून येत आहे. भटक्या जमातीमध्ये थोडाफार प्रमाणात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थितीमध्ये सुधारणा झालेली आहे.

उद्दिष्टे :-

1. भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातींचा प्राचीन इतिहास जाणून घेणे.
2. भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातींचा अर्वाचीन काळातील सामाजिक सांस्कृतिक बदल जाणून घेणे.

३.आधुनिक काळातील शैक्षणिक, आर्थिक, धार्मिक, कौटुंबिक स्थितीचे विश्लेषण करणे.
४.भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातींचा सामाजिक व्यवस्था समजणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात प्रस्थापित ज्ञान भर टाकणे किंवा अज्ञान शोध घेण्याच्या प्रयत्न करणे, त्याचप्रमाणे जुन्या तत्वांचे परीक्षण करून त्याची नव्याने मांडणी करणे हा संशोधनाचा हेतू असतो. यासाठी विविध पद्धती आहेत. प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पद्धतीच्या वापर केला आहे. विशेष करून संशोधन संख्यात्मक संशोधन आराखडा उपयोग केला

जाईल. या संशोधनात प्राथमिक आणि दुय्यम डेटा विश्लेषणासाठी वापरला गेला आहे. सरकारी विभाग आणि खाजगी संस्थांच्या प्रकाशित आणि अप्रकाशित दस्ताऐवजांमधून दुय्यम डेटा गोळा केला आहे. याशिवाय संशोधन अहवाल, शोधनिबंध, जर्नल्स आणि पुस्तकांमधून दुय्यम लुटा गोळा केला आहे. फील्ड डेटा संकल्पनाच्या दरम्यान दुय्यम डेटाची पुष्टी केली आहे. क्षेत्रीय सर्वेक्षण दरम्यान मुलाखत आणि निरीक्षणाद्वारे प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात आली आहे. सध्याच्या संशोधन अभ्यास स्तरीकृत आणि बहुस्थरीय नमुन्यांवर आधारित आहे. जो जिल्हास्तर गावस्कर आणि प्रतिसादक स्तरावर उद्देश पूर्ण नमुना पद्धती वापरून गोसावी जमाती निवडण्यात आली आहे. 50 प्रतिसादकर्त्यांचा नमुना काढण्यात आला. मुलाखतीचे वेळापत्रक तयार करून गोसावी जमातीच्या मुलाखत घेण्यात आले आहे. आंतर विचारदरम्यान सरचित्त प्रश्नावली आधारे उत्तरदात्यांना काही प्रश्न विचारण्यात आले. मुलाखतीमधून गोळा केलेल्या डेटांच्या आधारे या शोधनिबंधाने भंडारा जिल्ह्यातील पिंपळगाव गोसावी जमातीच्या सामाजिक स्थितीचे परीक्षण केले.

गोसावी जमातींच्या सदस्यांशी संवाद साधून त्यांच्या जीवनशैली, रोजगार, शिक्षण, आरोग्य, समाजव्यवस्था सामाजिक स्थितीचे सर्वेक्षण करणे सदस्यांची माहिती संकलित करणे त्यावर सांख्यिकीय विश्लेषण करणे. या जमातीतील सदस्यांशी सखोल मुलाखती घेतल्या जातात. ज्या त्यांच्या अनुभव आणि बदलत्या परिस्थितीबद्दल माहिती देतात. विविध गटांमध्ये चर्चा करून समस्यांची ओळख पटवणे आणि त्यांच्या अनुभवांची माहिती मिळवणे गोसावी जमातीच्या सांस्कृतिक परंपरा, धर्म, वय आणि कुटुंबाव्यवस्था, शिक्षणातील बदल, आर्थिक बदल, सामाजिक बदल, सांस्कृतिक बदल अभ्यास करणे.

मुलाखत घेतलेल्या उत्तरदात्यांचे औपचारिक शिक्षण जास्त किंवा कमी नव्हते. ५० गोसावी जमाती लोकांनपैकी २० (४०%) लोक शिक्षण घेतलेले नव्हते. उर्वरित ३० (६०%) लोक शिक्षण घेतलेले होते. मुलाखत दरम्यान सुमारे ५०% गोसावी जमातीच्या महिलांनी होकारार्थी उत्तर दिले. क्षेत्रीय अभ्यासा दरम्यान असे आढळून आले की गोसावी जमातीच्या पुरुषांनी ५०% उत्तर होकारार्थी दिले. गोसावी जमातींच्या लोकांनी मतदानाच्या अधिकाराचा आनंद घेतात. आणि अभ्यास क्षेत्रातील ७०% लोकांना मतदान हक्क बजावला. अभ्यासात असे दिसून आले की २० % शेतमजूर म्हणून काम करतात. २०% भंगार गोळा करण्याचे काम करतात.५०% लोक स्वयंरोजगार करतात. उर्वरित १०% रोजदारी कामगार आहेत. रोजगाराच्या लोकांना स्वायंत्तवर सकारात्मक परिणाम होते. यावरून लक्षात येते की गोसावी जमातीचा सामाजिक बदल झालेला दिसून येत आहे. ८०% बदल त्यांच्या व्यवसायात झालेला दिसून येत आहे. मिळालेल्या प्रतिसादावरून असे दिसते की बहुतेक गोसावी जमातीच्या महिला व पुरुषांमध्ये सामाजिक बदल झाले असे आपल्याला या अभ्यासावरून समजून येत आहे.

चर्चा :-

महाराष्ट्रातील भटक्या जमातीच्या गोसावी समाजाचा ऐतिहासिक वारसा आणि सांस्कृतिक महत्त्व आहे. जे त्यांच्या ओळख आणि जीवनशैलीला आकार देतात. महाराष्ट्राचा सामाजिक सांस्कृतिक जळण घडणातील त्यांचे अनुभव संदर्भित करण्यासाठी आणि त्यांच्या जीवन पद्धतीवर ऐतिहासिक कथा आणि सांस्कृतिक परंपरा समजून घेणे आवश्यक आहे. पिढ्यान-पिढ्या गोसावी समाजाच्या वाट्याला केवळ उपेक्षाच आली. वेशीच्या आत किंवा वेशीबाहेर ही त्यांना स्थान मिळाले नाही. किंबहुना उपरेपणाचे, दुर्लक्षित व अस्थिर जीवन त्यांच्या वाट्याला आले किंवा गुन्हेगार जमात म्हणून त्यांना समाज प्रवाहापासून दूर ठेवण्यात आले आणि त्याचे जगणे मरणेच गुन्हा ठरविण्यात आले. या जमातीमधील एक जात म्हणजे गोसावी भारतीय हिंदू धर्म समाज व्यवस्थेत गोसावी हे संन्यासी वृत्तीचे प्रतीक मानले गेलेले आहे. पूर्वीच्याकाळी अखंड बालब्रम्हचारी अवस्थेत जंगलात एकांतात योग अभ्यास करणारे किंवा तपश्चर्या करीत आयुष्य घालविणारे अनेक ऋषी-मुनी होऊन गेलेले आहेत. त्यांची परंपरा पुढच्या काळात चालू ठेवण्याचे काम गोसावी समाज करतो आहे. मात्र या परंपरेत पूर्वी ब्रम्हचर्य हे व्रत मानले जात असे. तसे व्रत हल्ली गोसावी समाजाला मानले जात नाही. प्रपंच करून परमार्थ साधने हा त्यातला प्रमुख उद्देश मानला जातो. गोसावी आणि ऋषी किंवा संन्यासी यामध्ये महत्त्वाचा असा आणखी एक फरक आहे की गुसावी लोक पूर्वीप्रमाणे जंगलात किंवा गिरीकंदरात ध्यानधारणा, तपश्चर्या करताना क्वचित आढळतात. जेटा वाढवायच्या, गळ्यात रुद्राक्षाची माळ घालायची, भगवी वस्त्रे नेसायची आणि देवाच्या नावाने दारोदार पैसा मागत फिरायचे. हा हल्लीच्या गोसावी लोकांचा उद्योग आहे. (चव्हाण १९८९)

शिक्षण हे परीवर्तनाचे प्रभावी माध्यम मानले गेले आहे. शिक्षणामुळे समाजात शांतियुक्त क्रांती निर्माण होते. महाराष्ट्रातील खेडो-पाड्यात शिक्षणाची गंगा पोहोचली आहे. आता गोसावी जमातीचे लोक स्थिर झाले आहे. त्या जमातींचे लोक शिक्षण घेऊ लागले आहे. त्यांना शिक्षणाचे महत्त्व कडू लागले आहे. भटक्या जमातीत असणाऱ्या शैक्षणिक जाचक अटी शिथिल करून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले तरच गोसावी जमातीचा सर्वांगीण विकास होणे शक्य आहे.(एल. चव्हाण २०१९).

अर्वाचीन काळातील गोसावी जमाती

आधुनिक गोसावी जमातीचे लोक आता स्थिर झाले आहे. काही लोक भटकत असतात. गोसावी जमातीचे लोक परंपरेने भिक्षा मागणे, जडीबुटी देणे आणि लोकगीते गाणे यासारख्या व्यवसायावर अवलंबून होती परंतु आता शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधीसाठी संघर्ष करत आहे. ज्यात काहींना शहरी भागात दैनंदिन मजुरी करतात. तर अनेकजण आजही गरिबी आणि सामाजिक बहिष्कारचा सामना करत आहेत. ही जमात आर्थिकदृष्ट्या मागासलेली आहे. अनेक कुटुंबांना गरिबीत जगावे लागते, आणि लॉकडाऊनसारख्या काळात संघर्ष करावा लागला. शिक्षण आणि नोकरीच्या संधीपासून वंचित राहावे लागते. सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी त्यांना जे मिळाले ते काम करावे लागते. आधुनिक काळात भारतातील सामाजिक समस्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. सामाजिक समस्या मानवनिर्मित आहेत. समाज कुटुंब आणि व्यक्तीचा विकास

त्यांच्या सामाजिक आर्थिक शैक्षणिक स्थितीवर अवलंबून असतो. गोसावी जमा समाजाचे उच्च शिक्षणाचे प्रमाण खूप कमी आहे. गोसावी समाजातील लोक आपल्या कष्टाने कमावणाऱ्या व्यक्तीला परिपूर्ण मोबदला देत नाहीत. त्यामुळे गोसावी समाजात आर्थिक कोंडी निर्माण होते. गोसावी समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे खूप महत्त्वाची आहे. अर्वाचीन काळात गोसावी जमातींचा आर्थिक, सामाजिक शैक्षणिक क्षेत्रात काही प्रमाणात बदल झालेला दिसून येत आहे.

गोसावी समाजातील व्यवसायिक परिवर्तन:-

स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण जीवन व्यवसाय संक्रमणात बदलले, ग्रामीण अर्थव्यवस्था बलुतेदारी प्रणाली आणि अलुतेदारी प्रणालीवर अवलंबून होती. स्वातंत्र्यानंतरच्या जातीय व्यवस्थेत ग्रामीण आर्थिक जीवनात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले गेले. ग्रामीण भागातील आर्थिक जीवनात बदल घडवून आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले गेले. ग्रामीण भागातील आर्थिक जीवनात संक्रमण घडवून आणण्यासाठी पंचवार्षिक योजना राबवल्या गेल्या. शेती उत्पादनाच्या पद्धती आणि साधनांमध्ये बदल घडवून आणण्यासाठी विविध योजना राबविल्या गेल्या. पारंपारिक शेतीच्या काळात शेतकऱ्यांनी सुधारित पद्धतीने शेती सुरू केली आणि ग्रामीण भागात त्यांचा पोषण व्यवसाय वाढवण्यास सुरुवात केली. भूमीहीन कामगारांना जमीन उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारी पातळीवर प्रयत्न केले गेले. सहकारी संस्था स्थापन झाल्या आणि साखर मेल सुरू झाली. ग्रामीण लोकांना साखर कारखान्यामध्ये नोकरीच्या संधी मिळाल्या यामुळे ग्रामीण व्यवसाय बदलला आहे. कारण ग्रामीण लोकांना ग्रामीण भागात व्यवसाय आणि श्रम करण्याची संधी मिळाली. ते शहरी भागात आले आणि व्यवसाय करू लागले. आणि म्हणूनच गोसावी कुटुंबांच्या व्यवसाय स्थितीचा आढावा घेतला गेला आहे. आम्ही आजही सेवा मोहिमेत प्रयत्न केलेल्या गोसावीकडे सर्वांकडे जमीन नाही. पण काही गोसावी आमच्या कुटुंबाकडे जमीन आहे पण हेच ते शेती करतात. त्यानंतर त्यांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळाला आणि त्यांनी शेती सुरू केली. अशा लोकांनी निवेदकाला भेटल्यानंतर खाजगी नोकऱ्या सुरू केल्या त्यांच्यापैकी काही जण खूप छान आहेत त्यापैकी बहुतेक जन भटक्या विमुक्त गोसावी समाजासह आहेत. जमीन किंवा सामूहिक संसाधने यासारख्या संसारिक मालकीचा अभाव आहे, ज्यांच्याकडे त्यांचा पारंपारिक व्यवसाय करण्यासाठी फारसा पर्याय नाही.

गोसावी समाजाची शैक्षणिक स्थिती : -शिक्षण हे परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम मानले गेले आहे. शिक्षणामुळे समाजात शांतीयुक्त क्रांती निर्माण होते. आज महाराष्ट्रा मधील खेडोपाड्यात शिक्षणाची गंगा पोहोचली आहे. गोसावी जमातीमधील १०/२० टक्के मुला व मुलींना शिक्षण घेण्याचा प्रयत्न केला. भटक्या जमातीस असणाऱ्या शैक्षणिक जाचक अटी शिथिल करून त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणले तरच गोसावी जमातींचा सर्वांगीण विकास होणे शक्य आहे. (एल. चव्हाण २०१९) गोसावी समाजाची शैक्षणिक स्थिती सुधारत आहे. गोसावी समाजातील तरुण पिढी आता शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून शाळेत जात आहे. ज्यामुळे समाजात प्रगतीचा मागे खुला झाला आहे. गोसावी समाजात शिक्षणाबद्दल जागरूकता वाढत असून, तरुण पिढी, विशेषतः मुली शिक्षणाकडे आकर्षित होत आहेत. ज्यामुळे या समाजाची शैक्षणिक स्थिती हळूहळू सुधारत आहे.

गोसावी समाजाची आर्थिक स्थिती :-मुळातच गोसावी समाज भूमीहीन असल्याने शेतमजूरी व मोलमजूरी शिवाय उपजीविकेचे कोणतेही दुसरे साधन या समाजाकडे नाही. पिढीजात व पारंपारिक असा कोणताही व्यवसाय या समाजाकडे नाही. मासेमारी, भंगार वेचणे, भिक्षा मागणे, अशी कामे करून या समाजात उदरनिर्वाह केला जातो. पुरुषांच्या बरोबर महिलांनी लहान मुलं असेल तर पाठीवर बांधूनच काच, पत्रा, बाटली कागद (भंगार) गोळा करून कुटुंबाचा चरितार्थ चालवतात. अशा प्रकारे गोसावी जमातीची आर्थिक स्थिती ही खूपच हालाखीची व बिकट आहे.(चव्हाण एल २०१९) गोसावी समाजाची आर्थिक स्थिती साधारणपणे सामाजिक आर्थिकदृष्ट्या मागासलेली आहे. विशेषत: नाथपंथी डवरी गोसावी सारख्या गटांना भटक्या आणि दुर्लक्षित जीवनामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. त्यांच्या प्रगतीसाठी महाराष्ट्र शासनाने परमपूज्य गंगानाथ महाराज आर्थिक विकास महामंडळ स्थापन केले आहे. जेणेकरून त्यांना आर्थिक मदत आणि विकास साधता येईल. कारण त्यांची लोकसंख्या, व्यवसाय आणि आरोग्य बद्दल पुरेशी आकडेवारी उपलब्ध नाही. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या प्रगती साधण्यासाठी अजूनही अनेक अडथळ्यांचा सामना करावा लागत आहे.

गोसावी समाजाची धार्मिक स्थिती :-शेव व वैष्णव पंथाच्या मिश्रणाने विविध स्वरूपात आढळते. अनेक गोसावी हे शेव मानले जातात, काही 'अवैदिक शेव' किंवा 'शेव संन्याशी' म्हणून ओळखले जातात, तर काही वैदिक संन्यासी नसतात. गोसावी हे नात संप्रदायाचे अनुयायी आहेत. असे मानले जाते. योगीराज दत्तात्रेय हे त्यांचे आदर्श असू शकतात. काही गोसावी 'ॐ' नमो नारायणाय हा मंत्र जपतात, त्यामुळे ते नारायणाचे उपासक असल्याचे दिसून येते. जसे की मोरया गोसावी गणपतीचे उपासक होते. डवरी गोसावी हे लोक भैरवनाथ चे उपासक आहेत. जे भटक्या जमातीचे असून धार्मिक लोककथा गातात आणि पूजा विधी करतात. गोसाव्यातील 'घरबारी' वा 'गहनबारी' ह्या भेदांचा अर्थ ते 'यज्ञ' करणारा गृहस्थ असा देतात आणि गोसाव्यांना त्या काळी यज्ञ करण्याचा अधिकार होता, असे मत मांडतात ही दहा उपनावे शंकराचार्यापूवीपासून रुढ आहेत. वैदिक धर्म प्रसारासाठी गोसाव्यांनी अपार परिश्रम घेतले.

गोसावी समाजाची कौटुंबिक स्थिती:-गोसावी समाजाची प्राचीन काळात प्रामुख्याने संयुक्त कुटुंब पद्धती प्रचलित होती. कुटुंब हे धार्मिक सांस्कृतिक आणि आर्थिक मदत होते. कुटुंबामध्ये पुरुषांची सत्ता होती. कोणतेही निर्णय पुरुष घेत होते. वारसा पितृ वंशीय पद्धतीने चालत होती. गोसावी समाजातील मुलींचे विवाह लवकर करीत होते. काही ठिकाणी गोसावी समाजाचे लोक धार्मिक दिक्षा घेत होते. त्यांना संन्यासी जीवन स्वीकारत होते. गोसावी समाजाच्या स्त्रिया घरगुती कामकाज , पूजा पाठ, भोजन बनविणे हे काम करीत होते. स्त्रिया निर्णय प्रक्रियेत मर्यादित सहभाग होता. कुटुंबामध्ये जीवन जगतांनी

त्यांना भिक्षा मागणे, धार्मिक सेवा, जत्रा उत्सवातील सहभाग घेत होते. आधुनिक काळात त्यांच्या जीवनमानात बदल झाले आहे. संयुक्त कुटुंबाकडून विभक्त कुटुंबाकडे संक्रमण झाले आहे. विवाहाचे वय वाढले आहे. शिक्षणामुळे स्वेच्छा विवाह व आंतरजातीय विवाह काही प्रमाणात आढळतात. स्त्रियांचे स्थान बदलले आहे. शिक्षण, रोजगार व स्वयंरोजगारात सहभाग वाढला आहे. स्त्रिया कुटुंबातील निर्णय घेऊ लागले आहे. उपजीविकेमध्ये बदल झालेला आहे. शेती, मजुरी, शासकीय, खाजगी नोकऱ्या, छोटे व्यवसाय करू लागले आहे. कुटुंबाची आर्थिक रचना आधिक स्थिर होत आहे.. गोसावी जमातींची कौटुंबिक स्थिती बदल झालेला दिसून येत आहे.

गोसावी समाजाची समाजव्यवस्था :-गोसावी समाजाची ओळख संन्यासी, योगी, साधूपरंपरा यांच्याशी जोडली गेली आहे. गोसावी समाजात गुरु - शिष्य परंपरा महत्त्वाची आहे. प्राचीन काळात गोसावी विवाह न करणारे संन्यासी होते. काही ही ठिकाणी लहान संयुक्त कुटुंब पद्धती होती. गोसावी समाजातील लोक धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन जगत होते. शेव, वेष्णव, नाथ, दशनामी संप्रदाय लोकांचा प्रभाव होता. व्यवसाय व उपजीविका धर्माशी निगडित होती. स्त्रियांचे स्थान मर्यादित होते. गोसावी कुटुंबातील स्त्रिया घरकाम व धार्मिक विधी करीत होत्या. आधुनिक काळात सामाजिक बदल झाले आहे. आता गोसावी समाज स्थिर जीवन जगत आहे. शासनाकडून त्यांना भटक्या-विमुक्त जमात म्हणून ओळखला जातात. कुटुंब व्यवसायामध्ये बदल झाला आहे. ते लोक विभक्त राहू लागले आहेत. मुला मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देतात. पूर्वी अत्यल्प असलेले शिक्षणाचे प्रमाण आज वाढत आहे. शासकीय योजना, वस्तीगृहे, शिष्यवृत्तीच्या लाभ घेत आहेत. आज उच्च शिक्षणाकडे हळूहळू वाटचाल होत आहे. व्यवसायात बदल झालेला आहे. शेती मजुरी, सरकारी खाजगी नोकऱ्या, छोटे व्यवसाय करीत आहेत. स्त्रियांचे स्थान बदलत आहे. स्त्रिया शिक्षण, रोजगारात सहभागी होत आहेत. गोसावी समाजाची समाजव्यवस्था मध्ये बदल झालेला दिसून येत आहे.

साहित्याचा आढावा:-(अभय टिळक १९९९) यांनी पुस्तकात गोसावी समाजाचा इतिहास, गोसावी समाजाच्या दशनाम गोसावी समाज, संन्यासी, नाथजोगी, नाथसमाज किंवा नाथपंथी व कानफाटे गोसावी या चारजाती, गोसावी समाजाची व्यवहारातील मराठी भाषा व सांकेतिक भाषा तसेच गोसावी समाजाचे विदर्भ, खानदेश, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रातील वास्तव्य व लोकसंख्येची वितरण तसेच भटकंती समाजाची स्थिरता प्रमुख चालीरीती मध्ये जातपंचायतीच्या रूढीचे पालन, गोसावी समाजाचे भिक्षा मागण्या सोबतच दुग्ध व्यवसाय गुरांची खरेदी विक्री, नोकरी मोलमजुरी व किरकोळ व्यापार व हिंदू धर्मीय परंपरा इत्यादी सामाजिक आर्थिक बाबींचा अभ्यास केला आहे.

आजगेकर (२०१३) यांनी यांच्या पी एच डी संशोधनात कोल्हापूर जिल्ह्यातील डांगे लोकसंख्येची अधिवास, समाज आणि अर्थव्यवस्था यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांनी त्यांची जिवन शैली, घरे, लोकसंख्याशास्त्र, वैशिष्ट्ये, सामाजिक प्रोफाइल, आर्थिक स्थिती, समस्या यांचा अभ्यास केला आहे. डांगे विकासासाठी योग्य सूचना दिले आहेत.

पोवार (२०१२) यांनी त्यांच्या महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येच्या सामाजिक - आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्थितीचे भौगोलिक विश्लेषण या ग्रंथात अभ्यास केला आहे. त्यांनी विविध सूत्रांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येच्या सामाजिक आर्थिक स्थितीचा अभ्यास केला आहे.

उत्तम मदने (२०१८) भविष्यातील दिशा निर्देशक आणि शिफारसी महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायाची लवचिकता अधिकार आणि कल्याण वाढवण्यासाठी धोरणात्मक मार्ग देतात. जमिनीचे हक्क ओळखण्याच्या आणि सामाजिक सेवांमध्ये प्रवेश सुधारण्यात धोरणात्मक सुधारणा संरचनात्मक असमानता दूर करू शकतात. आणि सर्वसमावेशक विकासाला चालना देऊ शकतात. गोसावी जमातींचा सामाजिक बदल झाला आहे.

बथुलु येम्बू (२०१६) या संशोधनात 1990 च्या दशकापासून भटक्या लोकांच्या बदलत्या जीवनशैलीचे वर्णन करतो. जेव्हा पूर्वीच्या सोवियत संघाभिमुख समाजवादापासून बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेपर्यंत सामाजिक बदल सुरू झाला उदाहरणार्थ तरुण भटके पारंपारिक वाहतूक असलेल्या सामान नेण्यासाठी कार वापरतात. मोटर्स मोटरसायकल वापरणे आणि मास सुकवण्याऐवजी मास ठेवण्यासाठी रेफ्रिजरेटर वापरणे त्यामुळे पूर्वीपेक्षा जास्त बदल झालेला दिसून येत आहे.

गोसावी समाजाचा इतिहास विशेष भटकंती करणारे कुटुंब गट म्हणून ओळखले जातात. परंपरागतपणे या समुदायांना कुटुंबा व्यवस्थेच्या किंवा राज्याच्या मुख्य प्रवाहापासून बाहेर ठेवले गेले होते. अनेक वेळा त्यांना 'सामाजिक धोके' मानले जात असे. आजच्या काळात भटक्या विमुक्त जमातीं पैकी गोसावी समाज विविध सामाजिक, शैक्षणिक आर्थिक आव्हानांना तोंड देत आहे. मुख्यधारा समाजाच्या दर्जा सुधारण्यासाठी अनेक योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे. तथापि कधी कधी या समुदायांना त्यांच्या ओळखीची आणि अस्तित्वाची लढाई अजूनही जिंकावी लागते त्यांना शोषण दडपण आणि सामाजिक भेदभावाला समोर जावे लागते.

भटक्या विमुक्त जमातींच्या समुदायात शिक्षण आणि रोजगारांच्या संधी कमी आहेत. त्यांचे पारंपारिक जीवनशैली आणि घराण्यामध्ये भटकत व्यवसायातील परंपरेचे प्रभाव आजही मोठा आहे. शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे त्यांच्या परंपरागत रोजगार तसेच त्यांच्यातील शिक्षणाच्या पद्धती बदल बदल घडत आहे. शासकीय योजनांची किमान सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतरही अनेक भागात शिक्षण कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधींनी वेग आला आहे. भारतात भटक्या विमुक्त जमातींसाठी विविध सरकारी योजनेची अंमलबजावणी केली जात आहे यामध्ये आरोग्य, शिक्षण, निवास आणि आर्थिक सहाय्य दिले जाते. या योजनांच्या फायदा त्या जमाती पर्यंत पोहोचण्याच्या बाबतीत अनेक अडचणी आहेत. त्यासाठी अधिक जागरूकता आणि सामाजिक सहकार्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष :-

हा शोध निबंध भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातीचा प्राचीन वर अर्वाचीन आणि सामाजिक व्यवस्थांमध्ये बदलाचा शोध घेतो. गोसावी समाजाची महाराष्ट्र राज्यातील एक लोकसंख्या प्राप्त झाली नसल्याने, गोसावी समाजाचे संशोधन करण्याकरिता भंडारा जिल्ह्यात करण्यात आलेल्या सर्वेक्षणात एकुण ५० कुटुंबाकडून त्यांची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक स्थिती यावरील माहिती गोळा करण्यात आली. भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातींचे ऐतिहासिक संदर्भ आणि सांस्कृतिक महत्त्व त्यांच्या स्थलांतरित परंपरा मौखिक ऐतिहासिक आणि संस्कृतीक पद्धतीशी खोलवर गुंतलेले आहे. संशोधन सहयोग भागधारक सर्वसमावेशक विकासाला चालना देऊ शकतात. उपेक्षित समुदायांना सक्षम बनवू शकतात आणि महाराष्ट्रातील विविधतेच रक्षण या शोधामुळे भंडारा जिल्ह्यातील गोसावी जमातींमधील सामाजिक बदल लवचिकता, सांस्कृतिक समृद्धता आणि अनुकूल क्षमता यावर प्रकाश टाकला जातो. सामाजिक बदल कसे घडून आले हे आपल्या अभ्यासातून दिसून येत आहे. गोसावी जमातींच्या सामाजिक व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण बदल झाले आहेत. या गटाला विविध सरकारकडून आणि सामाजिक संस्थांमध्ये मदत मिळत असली तरी त्यांना अजूनही अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. शिक्षण, रोजगार आणि सांस्कृतिक ओळख यामध्ये सुधारणा आवश्यक आहे. गोसावी जमातींच्या समृद्ध आणि समावेशक भविष्यासाठी या गटांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, व्यवसाय आणि सांस्कृतिक अधिकाऱ्यावर अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे. हे बदल सरकार सकारात्मक आहेत. या जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी अधिक प्रभावी धोरणाची आवश्यकता आहे.

संदर्भ :-

- Prof.Gosavi sahebrao, 2024 ,nomedic tribes problem and challenges, International Journal of advance and applied Research ISSN -2347-7075,WWW.ijoar.co.in.
- Dr.N.S.Galkwad 2018, Concenlration of gosavi community in Maharashtra State, International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR),ISSN-2347-7075
- Ddepartment of social security :1965, the report of the Advisory committee on the revision of the list of schedule caste and scheduled tribes colure committe Reporty Government of India, New Delhi.
- श्री. रामनाथ चव्हाण (५ मार्च 2002) भटक्या विमुक्तांची जातपंचायत, देशमुख कंपनी पब्लिश प्रा.लि,४७३ सदाशिव पेठ ,पुणे ४११०३०
- श्री .रामनाथ चव्हाण -विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक स्थिती थींचा अभ्यास ,संदर्भ मराठा व विदर्भ संशोधन प्रकाशन प्रबंध.
- गोसावी समाजाच्या लोकांनी कोल्हापूर बार्टी कार्यालयाला सादर केलेला माहितीपट, (documentary)
- श्री. एल. चव्हाण,(२०१९) शोकांतिका गोसावी जमातीची,निखिल प्रकाशन , कोल्हापूर
- पटेल एन आणि टक्कर (२०१५) महाराष्ट्रातील भटक्या जमातीचे सामाजिक आर्थिक स्थिती, इंटरनॅशनल जनरल जनरल ऑफ सोशल सायन्स अंड हुमानिटी रिसर्च,१३७-४६.